

Siyasi Kontrol, Toplumsal Hareketler ve Türk Sivil-Asker İlişkilerine Vatandaş Etkisi

Political Control, Social Movements and the Citizenry Influence on Turkish Civilian and Military Relations

Mustafa ULUÇAKAR*

Ali ÇAĞLAR**

Öz: Bu makalenin amacı, demokratik ülkelerde ortaya çıkan anayasa krizlerinde, askerlerin hükümet karşıtı gösterilere müdahale etme/etmeme tutumunun olası kültürel ve kurumsal gerekçeleri ile sivil-asker ilişkileri üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Bu amaca varmak için öncelikle çalışma konusuyla doğrudan ilgili kavramlar ve kuramlar ele alınmıştır. Daha sonra da, toplumsal hareketlerin genelde sivil-asker ilişkileri, özeld de Türk sivil-asker ilişkileri üzerine etkileri tartışılmıştır. Çalışmada, askerlerin, anayasa krizlerinde, seçilmiş siyasi otorite emirlerine rağmen kışlalarında kalması halinin/olasılığının, sivil-asker ilişkilerine ilişkin norm ve prensiplerini paradigma düzeyinde değiştirme potansiyeline sahip yeni bir durum olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Kontrol, Toplumsal Hareketler, Türk-Sivil Asker İlişkileri, Vatandaş.

Abstract: The aim of this paper is to analyze the cultural and institutional motives of the military's responses to mass protests against elected governments at the moments of constitutional crisis in democratic states and, its effect on civil-military relations. To reach the aim, firstly, the conceptual and theoretical framework of the subject are given. Secondly, the effects and influences of social movements on civil-military relations in general, and Turkish civil-military relations in particular are discussed. It is concluded that military's act/possibility of remaining quartered during the constitutional crises, despite the decree of elected governments, is the new case which has the potential to make a paradigmatic shift on the norms and principals of civil-military relations.

Key Words: Political Control, Social Movements, Turkish Civil-Military Relations, Citizenry.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Avrasya Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mulucakar@gmail.com

**Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü acaglar@hacettepe.edu.tr

GİRİŞ

Klasik sivil-asker ilişkileri paradigmasının kurucusu Samuel P. Huntington (1968), öğrenci eylemleri, işçi grevleri ve askeri darbeleri pretoryen devletlere özgü özellikler olarak tanımlamıştır. Huntington, askerlerin sosyal karışıklıklar zuhurunda devlet-hükümet yanında tavır almalarını ve siyasi otorite emir ve direktiflerine harfiyen uymalarını, siyasi kontrolün bir gereği olmanın yanı sıra demokratikleşmenin bir ölçütü olarak görmektedir. Askerlerin, siyasi otoriteyi yerinden eden eylemlerini (askeri darbeler) ise, demokratikleşme süreçlerini kesintiye uğratan olumsuz gelişmeler olarak değerlendirmektedir (Huntington, 1968).

Soğuk Savaş ve öncesi dönemde başta Latin Amerika örnekleri olmak üzere Pakistan, Türkiye ve Mısır gibi pek çok ülkede askerlerin kendi siyasi görüşlerini ve/veya personelini, seçilmiş siyasi otoriteninkiler ile zorla değiştirme yönünde kullanmalarına ilişkin örneklere (askeri darbeler) sıklıkla rastlanmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise, öncesinin aksine, demokratik süreçlerin askerler tarafından değil de, geniş katılımlı kitle hareketleriyle kesintiye uğratıldığı ve siyasi otoritenin anayasayla öngörülen sürenin bitiminden önce görevden çekilmek zorunda bırakıldığı örneklere daha çok rastlanılmaktadır. Örneğin, Arjantin, Ukrayna, Mısır ve Ermenistan'da silahlı kuvvetler, siyasi otorite emir ve direktiflerine rağmen, kitle hareketlerine müdahale etmede isteksiz davranmış ve bunun sonucunda, siyasi otorite ve/veya siyasi liderler görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Arturo Valenzuela (2004) Latin Amerika ülkelerinde 1990 ve 2004 yılları arasında yaşanan 15 siyasal iktidar değişikliğinin 13'ünün "sivil darbeler" yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir. David Pion-Berlin ve Harold Trinkunas (2009: 2), sivil darbelerin sadece Latin Amerika örnekleriyle sınırlı kalmayıp, Filipinler, Ukrayna, Gürcistan ve Mısır örneklerinde görüldüğü gibi yaygınlaşma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir. Sayılan bütün örneklerde seçilmiş siyasi liderler, sivillerin toplu eylemleri sonucu anayasal sürelerini tamamlamadan görevden çekilmek zorunda kalmışlardır. Keza bu örneklerin pek çoğunda askerler, siyasi otorite emirlerini savsaklayarak kışkalarında kalmıştır.

Konunun detaylı tartışılması için öncelikle çalışma konusuyla yakından ilişkili olduğu değerlendirilen, ‘toplumsal hareketler’, ‘militarizm’ ve ‘pretoryenizm’ kavramları üzerinde durmak yararlı olacaktır. İzleyen bölümde bu kavramlara ilave olarak, liberal siyasi kontrolün kuramsal çerçevesinin ve bu bağlamda askerlerin siyasi otorite emirlerini savsaklama davranışlarına (shirking) uygun bir açıklama çerçevesi geliştiren Peter Feaver’ın, asil-vekil modeli de tartışılmıştır.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Genel anlamıyla toplumsal hareketler, “elitlere, otoritelere, başka gruplara ya da kültürel kodlara karşı, diğer gruplar ve unsurlarla kalıcı bir etkileşim içinde, ortak hedeflere sahip ve dayanışma içinde olan bireyler tarafından geliştirilen kolektif eylemler” (Tarrow, 2011: 7) olarak tanımlanmaktadır. Yavuz Yıldırım (2012: 229) toplumsal hareketi, kurulu siyasal ve sosyal yapıya karşı farklı talepleri içeren ve bunların düzenli eylemlerle yansıtıldığı siyasal bir kavram; toplumsal hareketleri ise siyasal olanı değiştirme gücüne sahip eylemler olarak tanımlamaktadır. Yıldırım'a göre 2000 sonrasında toplumsal hareketler, bütüncül bir bakışın yerine parçalı, yerel, somut konulara odaklanan; bununla birlikte dikey hiyerarşik yapıların ve kurumların sorgulandığı bir algı yaratmıştır. Daha farklı bir deyişle, kitle hareketleri bütüncül yapıları sorgulamak yerine çevre, ayrımcılık, etnisite, öğrenci hakları vb. gibi parçalı konulara yönelmiştir. Ancak, toplumsal hareketlerin farklılaşan bu görünümünün, siyasal olanı belirleme gücünü eksiltmediği, hatta sahip olunan yeni gereçler nedeniyle güçlendirdiği de söylenebilir. Gustave Le Bon (1997) da, kalabalıkların gücünün tarihin bütün evrelerinde siyasalı belirlemede etkili olduğunu ve bu gücü yeniçağda toplumsal yapıları ve bilvesile siyaseti belirlemede etkili güç olacağını değerlendirmektedir. Le Bon’a göre “toplumların oluşmasında artık yeniçağda egemen olan yeni bir güç yer alacaktır: Kalabalıkların gücü. Vaktiyle doğru sayılan ve bugün ölmüş bulunan bunca düşünce ve devrimlerin birbiri ardınca yıktığı bunca iktidarın yıkıntıları üzerinde, yalnız bu güç yükselmiştir” (1997: 11).

Militarizm kavramı, Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde, “bir ülkede ordu gücünün aşırı derecede ağır basması ve her tür sorunu askerî

yöntemlere başvurarak çözüme, bundan dolayı silahlı kuvvetlere öncelik tanıma eğilimi olarak tanımlanmaktadır” (TDK, 2017). Pretoryenizm kavramı ise; askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile özerk bir güç haline geldiği durumları tarif etmede kullanılmaktadır (Örs, 1996: 7). İsmet Akça (2010), her iki kavrama da, aşağıdaki ifadeleriyle açıklık getirmeye çalışmıştır:

Militarizmi, toplumsal ve siyasal iktidar ilişkilerini yönetmek ve sosyo-politik güçleri disipline etmek üzere içeriye veya dışarıya dönük fiziksel şiddet kullanımı veya kullanma tehdidinin yanı sıra, bunu mümkün kılan her türlü siyasal, yasal, ideolojik ve iktisâdi düzenlemelere dayanan bir yönetim tekniği olarak tanımlıyorum. Pretoryenizmi ise militarizmin bir formu olarak ele alıyorum. Bu militarizm formunda, ordular bir yandan sivil siyasal iktidardan özerk biçimde, formel veya enformel mekanizmalarla siyasal süreçlere müdahil olur ve siyasal alan üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelir, diğer yandan da özerk gücünü siyasi, idari, yasal, iktisâdi, kültürel, ideolojik sahalarda besleyecek kaynak ve mekanizmaları yaratır. Şunu belirtmek gerekir ki pretoryen durumların söz konusu olmadığı, yani ordunun sivil siyasal iradenin denetimi altında olduğu durumlarda da bir ülkede militarizm çok güçlü olabilir (2010: 6).

Akça'nın tanımında olduğu şekliyle pretoryenizm, militarizmin bir formu biçiminde kullanılabilirdiği gibi, her iki kavram, pretoryen-militarizm şeklinde birleştirilerek, askerî düşünceler ve inançların kutsanması ve/veya askerlerin devlet yönetiminde ve siyasal süreçlerde hâkim rol oynaması anlamında da kullanılabilir. Batılı ülkelerde sivil-asker ilişkilerinin, yerleşik demokrasi kültürüne bağlı olarak şekillendiği, bu çerçevede sivil demokratik kontrolün siyasi otorite tarafından etkin bir biçimde yapılabildiği ve pretoryen/militarist eğilimlerin büyük ölçüde tasfiye edildiği görülmektedir. 2000'li yılların başından bu yana sivil-asker ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler sonucunda Türkiye'de askerlerin siyasetteki rol ve işlevlerini de paradigma düzeyinde değiştirmeye aday bir anlayışın ortaya çıktığı söylenebilir. Bu anlayışa bağlı bir dizi değişiklik gerçekleşmiş ve bunun sonucunda Türkiye'de de pretoryen-militarist eğilimlerin tasfiye edildiğine dair bir inanış yaygınlaşmıştır. Bu yaygın kanaatin aksine Foti Benlisoy (2011), militarizm karşıtlığının ordunun sivil denetime tabi olmasını gerektirdiğini, ancak salt sivil kontrole daraltılabilecek bir konu olmadığını düşünmektedir. Zira Benlisoy'a göre, ABD ve İsrail örneklerinden de görülebileceği gibi, ordunun mutlak

biçimde siyasi otoriteye tabi kılındığı durumlarda da, militarist yönelimler hâkim olabilmektedir. Benlisoy ayrıca, tutarlı bir militarizm karşıtlığının orduların demokratik kontrolü için mücadele vermesi gerektiğini, ancak ordunun sivil denetime tabi olmasının tek başına militarist pratiklerde kısıtlama anlamına gelmeyebileceğinin de altını çizmektedir. Benlisoy aşağıdaki ifadeleriyle militarist pratiklerin, mutlak suretle, pretoryen özellikli bir orduyu ve/veya Batı tipi sivil-asker ilişkilerini gerektirmediğine de dikkat çekmektedir:

Neo-liberal kapitalizm gerek “içte” gerekse “dışta” militarist pratikleri kışkırtıyor. Bütün toplumsal ve siyasal meseleler birer “güvenlik” meselesi halini alıyor... Bunun sonucunda hemen bütün dünyada iç güvenlik aygıtları büyüyor, ordulaşılıyor. Bizde “imamın ordusu” başlığı altında tartışılan meselenin küresel bir hadise olduğunu atlamamak elzemdir. Hemen hemen bütün dünyada teşkilât ve ekipman bakımından modernize edilmiş, teknolojik bakımdan yenilenmiş, âdeta bir şehir ordusu haline getirilmiş ve bu bakımdan da muhalif olana çok sert müdahalelerde bulunan bir polis aygıtıyla karşı karşıyayız (Benlisoy, 2011: 1).

Esasen Birsen Örs’ün (1996: 7) “sivil-asker ilişkilerinde askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile özerk bir güç haline gelmesi” anlamında kullandığı pretoryenizm kavramının da zaman içinde değişime uğradığı söylenebilir. Dahası günümüzde pretoryenizm kavramının, daha çok, askeri düşünceler ve inançların sivillerce kutsanması ve siyasal süreçlerde hâkim rol oynaması anlamında da kullanıldığı söylenebilir. Farklı bir deyişle, militarist ve/veya pretoryen özelliklerin¹ önceleri, bütünüyle devletler, rejimler ve ordularla ilişkilendirilirken, zaman içerisinde evrilerek siviller ile de ilişkilendirildiği görülmektedir. Örneğin Alfred Vagts (1995), askerlerin ve askerî değerlerin siyasette ve toplumsal hayatta yüceltilmesini, askerlerin değil sivillerin militarizmi olarak görmektedir. Vagts’a göre ‘militarist ordu’ kavramı, sadece askerlerin kurumsal çıkarlarını korumaya yönelik eğilimleri ifade etmek üzere kullanılabilir bir kavramdır. Benzer biçimde, Pakistan örneğini ele alan ve değerlendiren Taha Akyol (1996: 3), bu ülkenin militer değil sivil bir kadro tarafından kurulduğunu öne sürmektedir. Akyol’a göre bu nedenle, Pakistan’da daha

---

¹ *Askerî ritüel ve değerlere dayalı, şiddet yüklü siyaset ve idare yöntemi ile bu yöntemin ürettiği/yeniden ürettiği zihniyet kalıpları olarak tanımlanabilir.*

sonraki militarizmi ya da darbeleri, kuruluş dönemi gelişmeleri ile açıklamak mümkün değildir.² Devletlerin en görünür güç odağı olarak ordularının, “tesis edildikleri maksadın ve siyasi otoritenin dışında ve daha ziyade içeriye yönelik bir baskı unsuru olarak kullanıldıkları” (Örs, 1996: 7) sivil-asker ilişki biçimleri, pretoryen devletler³ olarak adlandırılmaktadır. Huntington (1968) ise kavramın anlamını genişleterek pretoryen devletlerin, öğrenci eylemleri, işçi grevleri ve askeri darbeler ile karakterize olduğunu belirtmektedir. Pion Berlin ve Trinkunas (2009: 6) da, 1990’lar sonrasında ortaya çıkan rejimi değiştirmeye yönelik hükümet karşıtı toplu hareketleri, ‘sivil pretoryenizm’ olarak adlandırmaktadır.

Batılı sivil-asker ilişkisi modellerine ilişkin literatürün ‘demokrasi’ kavramından kastı, ‘liberal demokrasi’dir. Liberalizm ve demokrasi kavramları -aralarında zorunlu bir paralellik olmamasına rağmen- genellikle, birbirlerini çağrıştırmakta⁴ ve birlikte anılmaktadır. Demokratik sistemlerde siyasal katılım, hem bireyin amaç, ilgi ve çıkarlarını koruyabilmesi hem de insanî gelişimi açısından mutlak bir gereklilik gibi görülmektedir. Liberal düşünce, demokrasinin; bireylerin yaşam alanlarını yönetici gücün aleyhte müdahalelerine karşı koruyan ve yurttaş bireyin ahlaki gelişimini sağlayan bir düzenleme olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddia onun, -siyaset kuramı ve uluslararası ilişkiler alanında- yönetimin kabul edilebilir tek şekli olarak algılanmasına neden olmuştur. Liberal demokratik sistemlerde siyasal kontrolden kasıt; genel güvenliğin, -bu kapsamda da güvenlik sektörünün- demokratik sistemin gerekleriyle ve güvenliği kontrol etmekle yükümlü siyasal otoritenin amaçlarıyla uyumlu bir şekilde yönetilmesidir. Siyasal kontrol, özünde silahlı kuvvetlerin siyasal süreçlere katıldığı bütün alanların siyasal otorite tarafından kontrol edildiği ve denetlendiği bir durum ve/veya sürece karşılık gelen bir kavram olma

² Ayrıca Pakistan’daki siyasal yapının, Hindistan’dakine benzer biçimde, orduyla ilişkilendirilebilecek militer özellikler taşımadığını düşünen Taha Akyol (1996: 3), Ziya-ül Hak darbesini iç etkenlerden çok, dış etkenler yani ABD bağlantısıyla ilişkilendirmektedir.

³ Askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile bağımsız bir siyasal güç haline geldiği durum. Pretoryenizm konusuna izleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde değinilmiştir.

⁴ Liberalizm, serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarıyla birlikte oluşturulması, korunması ve geliştirilmesini amaçlayan bir ideoloji iken; demokrasi, sosyal eşitlik ve siyasal katılma ideallerini içeren bir siyasal yönetim biçimi olarak değerlendirilmektedir.

özelliği göstermektedir (Uluçakar, 2013: 32-39). Max Weber (1984: 93) devleti, “yasal olarak meşru şiddet uygulama tekeline sahip olan kurumlaşmış nitelikteki siyasal bir girişim” olarak tanımlamaktadır. Temel görevleri devletlerin baskı işlevini yerine getirmek olan ordular, görevlerinin gerektirdiği biçimde, şiddet gereçleri ile donatılmaktadır. Şiddet tatbikatına uygun olan bu donanım, tesis edildiği amaç dışında da işlev görebilme potansiyeline sahip olduğundan, siyasi kontrol kavramı orduların kuruluşundan bu yana önemini koruma özelliğini sürdürmektedir.

Sivil-asker ilişkileri konusu ile ilgili çalışmalarda en çok atıf yapılan isimlerin başında gelen Huntington, siyasi kontrol sorunsalını, “profesyonelleşme yoluyla sivil kontrol” (1957) diye de bilinen bir kuramsal yaklaşımla aşmayı denemektedir. Huntington’un *Devlet ve Asker: Sivil-Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti* (1957) adlı çalışmasına, liberal demokratik sistemlerde sivil-asker ilişkilerinin kapsamlı bir tarih analizine tabi tutulduğu öncül bir kuramsal çalışma olarak bakılmaktadır. Andrew J. Goodpaster ve Samuel P. Huntington’un birlikte kaleme aldığı *Sivil-Asker İlişkileri* isimli diğer bir çalışmada, askerlerin siyasi-askerî süreçler içinde dört farklı rol ve işlevi olabileceği öne sürülmüştür (1977: 4). Bunlardan ilki; siyasi otoriteye danışmanlık yapmaktır (advisory). İkincisi, yetki verilen alanlara ilişkin olarak siyasi otoriteyi temsil etmektir (representative). Üçüncüsü, siyasi otorite tarafından tayin edilmiş görevleri icra etmektir (executive). Sonuncusu ise, rejimi ve/veya siyasal süreçleri koruyucu / kollayıcı (advocatory) rol ve işlevler üstlenmektir.⁵ Huntington bunlardan ilk üçünü yasal ve meşru rol ve işlevler olarak görmektedir. Dördüncü rol ve işlevin ise, açık ve/veya örtülü siyasi söylem ve eylemlerle seçilmiş siyasi otoriteyi aşındırmaya/ortadan kaldırmaya yönelik bir olasılığı içinde barındırdığını değerlendirmektedir.

Pion-Berlin (1992: 83–102), siyasetin ve orduların siyasal süreçlere katıldığı alanları tümüyle askerî alanlar, tümüyle siyasi alanlar ve gri alanlar (hem siyasi otoriteyi hem de askerleri ilgilendiren alanlar) olarak tasnif etmektedir. Pion-Berlin tümüyle askerî alanların kapsamına;

---

⁵ Dördüncü rol ve işlev, Türk kamuoyunda sıkça kullanılan “askerî vesayet” kavramını çağrıştırmakta ve bu şekilde de tercüme edilmektedir.

donanım modernizasyonu, kuvvet geliştirme, doktrin, askerî eğitim, taktik ve operatif düzeyli birlik sevk/idare kararlarını yerleştirmektedir. Tümüyle siyasi alanların kapsamına; tehdit değerlendirme, istihbarat, psikolojik harp ve iç güvenlik konuları girmektedir. Gri alanda ise; savunma planlaması, silah ve teçhizat üretimi/tedariki, savunma bütçesi ile stratejik seviyedeki birlik sevk ve idaresi kararları sıralanmaktadır. İç güvenlik meselesi, Pion-Berlin tarafından, tümüyle siyasî konular kapsamında değerlendirilmektedir. Batılı sivil-asker ilişkileri paradigmasının anahtarı, "sivillerin yanlış yapmaya hakları olduğu ve askerlerin sivillerin doğruyu yapıp yapmadıklarını yargılama ehliyetinde olmadıkları" (Feaver, 1993: 11) prensibidir. Bu bağlamda askerî liderlerin, siyasi otoriteyi değiştirmeye yönelik siyasi eylemler zuhurunda siyasi otorite emirlerine uymaması hali, klasik sivil-asker ilişkileri norm ve prensipleri açısından oldukça karmaşık ve incelenmeye değer bir konu olma özelliği göstermektedir. Zira bu durum askerlerin siyasi otorite emirlerini sorgulamaksızın yerine getirmelerini öngören sivil-asker ilişkileri norm ve prensiplerine de bütünüyle aykırıdır (Huntington, 1957). Pion-Berlin ve Trinkunas (2009), Valenzuela (2004) gibi bir kısım araştırmacı ise, askerlerin bu türden gelişmelerdeki tutumunu, Feaver'ın (1998: 409) sivil-asker ilişkilerine ilişkin çalışmalarında yer verdiği, 'shirking' kavramı (askerlerin siyasi otorite emirlerini yapmaktan kaçınması, savsaklaması) çerçevesinde yeniden gözden geçirilmesini ve bu çerçevede sivil-asker ilişkilerine ilişkin paradigmanın tadilini önermektedirler.

Feaver'ın asil-vekil modeli, gelişmiş ülkelerde silahlı kuvvetlerin siyasi otorite emir ve direktiflerini yerine getirmekten kaçınma ve/veya savsaklama davranışlarını açıklamada sıkça başvurulan bir model olduğu söylenebilir. Modelin çalışma konusu kapsamındaki temel iddiası, askerlerin savsaklama davranışlarının arkasındaki temel nedenin siyasi otorite ile askerler arasındaki bilgi asimetrisi olduğu yönündeki tespitidir. Feaver'a (1993) göre, askerler görev sahalarına yönelik alanlarda siyasi otoriteye kıyasla daha fazla bilgi birikimi ve tecrübeyi, yerine getirmeye istekli olmadıkları görevleri savsaklamaya yönelik bir avantaj olarak kullanabilmektedir.

Asil-vekil konusunu biraz daha açmak gerekirse Feaver (1993), sivil-asker ilişkilerine ilişkin bu kuramsal modelini, mikro-ekonomi jargonundan

tanıdığımız ‘asil-vekil sorunu’ üzerine bina etmektedir. Bilindiği üzere mikro-ekonomi; ekonomiyi endüstri, firmalar ve tüketiciler düzeyinde inceleyen bir disiplindir. Mikro-ekonomide; bireylerin ve ticarî şirketlerin davranışlarından (nasıl karar aldıklarından ve birbirlerini nasıl etkilediklerinden) hareketle, ‘ne üretilecek?’, ‘nasıl üretilecek?’, ‘kimler için üretilecek?’, ‘dağılımda-üretimde-bölüşümde etkinlik var mı?’ vb. sorulara cevap aranır. ‘Asil-vekil problemi’ (principle-agent problem - vekâlet problemi), şirket sahipleri, şirket yöneticileri ve şirket çalışanlarının amaçlarının farklılığının ortaya çıkardığı sorun olarak da tanımlanmaktadır. Şirket sahiplerinin yöneticilere yönelik daha fazla kâr beklentilerine karşılık şirket yöneticileri, daha yüksek ücret, daha yüksek mevki, daha fazla zaman, daha fazla sosyal imkân gibi şirket sahibinin beklentisiyle çelişen beklentiler içerisinde olurlar. Aynı şekilde şirket yöneticileri çalışanlardan daha fazla başarı beklerken, çalışanlar daha fazla zaman, daha fazla sosyal imkân gibi, hem şirket yöneticisinin hem de şirket sahibinin beklentileriyle çelişen beklentiler içerisinde olurlar (Atiyas, 2000: 24-45). ‘Asil-vekil problemi’, ilk olarak 1932 yılında Adolf A. Berle ve Gardiner C. Means tarafından ortaya atılmıştır. Berle ve Means’e (1932) göre "işletmelerde, asiller olarak işi yaptıran taraf olan hissedarlar ile hissedarların vekilleri konumunda olan yönetim kurulunun izleme ve kontrolde yeterli gücü ya da bilgisi olmadığı zaman vekâlet problemi ortaya çıkabilmektedir" (1932: 139). Feaver’ın, mikro-ekonominin asil-vekil probleminden ödünç aldığı temel önerme, şirket yöneticisinin en düşük ücret amacıyla yönetici ve çalışanın en düşük iş amacı arasındaki karşıtlıktır. Bu önerme, ülke güvenliği için gerekli olan asgarî yeterli koşulların tesisine imkân verecek bir mutabakatın, asil ile vekil arasındaki bu bakış açısıyla kurulabileceği yönüyle oldukça anlamlıdır. Zira çoğu zaman tehdit değerlendirmesi aşamasındaki kötümser seçimler ve/veya gerçekçi olmayan tehdit değerlendirmeleri, gereksiz kuvvet birikimine, dolayısıyla kuvvet planlaması için ayrılan kaynağın öncelikli alanlara aktarılamamasına neden olmaktadır. Asil ile vekilin sözü edilen konuya ilişkin mutabakatının önde gelen koşulu ise, tehdit değerlendirmesi, savunma planlaması, savunma harcamaları gibi konularda daha açık, daha şeffaf, daha katılımcı ve daha âdil bir işleyişin tesisidir.

Feaver’a (1993) göre, sivil-asker ilişkilerinin odak noktasını, askerlerin siyasi otoritelerce yönetilip yönetilmediği meselesi oluşturmaktadır.

Demokratik sistemlerde hükümetler, sosyal sözleşme gereği uhdelelerinde buldukları yetkilerin bir kısmını, yine sosyal sözleşmenin değişik hükümleriyle vekillere devredebilirler. Bu hallerde sosyal sözleşme hükümleri, vekilin devredilen yetkiyi, asilin işlevsel ve ilişkisel amaçlarıyla uyumlu bir biçimde kullanmasını da hükme bağlar. Mesele, sivil-asker ilişkileri çerçevesinde ele alındığında şu sonuçlara varılmaktadır. Eğer vekil devredilen yetkiyi kullanmaya ehil ve yeterli değilse ve/veya yetkiyi kullanmak için elde mevcut güç ve kapasitesinin bütününe kullanmıyorsa ve/veya asilin istediklerini yapmıyorsa, yetkilerini asilin işlevsel amacıyla uyumlu bir biçimde kullanmıyordur. Vekil, siyasi kararları etkiliyorsa ve/veya vekilin karar verme sürecine katılım biçimi asil tarafından belirlenemiyorsa, devredilen yetki asilin ilişkisel amacıyla uyumlu bir biçimde kullanılmıyordur. Eğer vekil, asilin üstünlüğünü tartışmalı kılacak söylem ve eylemlerde bulunuyorsa ilişkisel amacın tümüyle dışına çıkmıştır. Sivil-asker ilişkilerinin sağlıklı yürümesinin olmazsa olmaz koşulu ise, vekilin yapısının, imkân ve kabiliyetlerinin, söylem ve eylemlerinin, asilin işlevsel ve ilişkisel amaçlarıyla uyumlaştırılmasıdır (Feaver, 1993: 61).

Feaver'a (1993: 55) göre asil-vekil ilişkisinin en tipik karakteristiklerinden birisi, asil ile vekil arasındaki bilgi asimetrisidir. Askerî konuların pek çoğunda, özellikle de askerî harekât planlaması ve askerî harekâtın icrasına ilişkin konularda, asimetri askerlerin lehinedir. Zira başta gizlilik olmak üzere pek çok nedenle askerî konuların önemli bir kısmı siyasi otoritenin gözlem kabiliyeti dışında kalmaktadır. Bilgi asimetrisinin askerler lehine bozuk olması, askerlere kurumsal çıkarlarını genişletebilme yönünde önemli bir avantaj sağlamaktadır (1993: 77). Diğer bir tipik karakteristik ise, siyasi otoritenin askerlerin imkân ve kabiliyetleri ile bu imkân kabiliyetlerinin askerlere tahsis edilen görevlerle uyumlu olup olmadığına ilişkin bilgi ve uzmanlığının eksikliğidir. Bu karakteristik, askerlerin görevin gerektirdiği dışında bir imkân kabiliyeti talep etmeleri ve/veya görevin gerektirdiği imkân ve kabiliyetler konusundaki yetersizliği gizlemek suretiyle siyasi otorite emirlerini savsaklayabilmesine (shirking) imkân vermektedir (1993: 78).

Feaver (1993: 80), siyasi otoritenin, askerlerin görevlerini kendi tasavvurları doğrultusunda yapıp yapmadığını ve hatta siyasi otoriteye

karşı söylem ve eylemleri üretip üretmediğinin gözlenemeyecek olmasını ise en tehlikeli hal olarak görmektedir. Bu nedenle de, siyasi otoritenin gözlem, kontrol ve denetim yeteneğinin geliştirilmesi ile etkin bir cezalandırma sistemi tesisini, sözünü ettiği karakteristik durumların ortaya çıkaracağı sorunların çözümüne yönelik önlemler sıralamasının en başına yerleştirmektedir.

Soğuk savaş sonrasında, askerlerin siyasi otorite emirlerini savsakladığı durumların çok yaygın biçimde anayasa ve meşruiyet krizlerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Keza bu türden krizlerin Feaver'ın iddialarındaki savsaklamanın bilgi asimetrisinin askerlerin lehine olduğu durumlarda tezahür edeceği yaklaşımının aksine, siyasal otoritenin kolaylıkla izleyip değerlendirebileceği, ancak siyasal tedbirlerle kolaylıkla düzeltemeyeceği toplumsal hareketler sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda askerlerin savsaklama davranışlarının temel gerekçesinin bilgi asimetrisinde değil de, kitle hareketlerinin değişen karakteristiklerinde ve askerlerin kurumsal yapılarını koruma reflekslerinde aranması gerektiği değerlendirilmektedir.

Liberal modellerin hemen hepsinde ordunun, öncelikle dış tehdide karşı kullanılması ve mutlak bir zorunluluk olmadıkça iç tehdide yönelik olarak kullanılmaması gereken bir silahlı güç olarak değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim Liberal kuramcılardan Michael Desch (2001), özellikle, iç güvenlik görevlerine bağlanmış askerî kurumların demokratik kontrolünün oldukça zor olduğu ve zorunlu kalınmadıkça iç düzenin temininde askeri güç kullanılmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Alfred Stepan'a göre de, dış tehdidin olmadığı ya da en düşük risk oluşturduğu durumlarda ordular, var olan iç tehdide yönelik profesyonelleşme eğilimleri göstermektedir (1973: 47-65). Buna karşın, Marksist çözümleme biçimlerinde orduların, Batılı yaklaşımların aksine, dış tehdidin yanı sıra iç tehdide yönelik olarak kullanılabilmesi öngörülmektedir. Her ne kadar liberal paradigmanda orduların dış tehdide yönelik bir şiddet gereci olduğu varsayılsa da, bu gücün iç tehdide karşı kullanılabilme olasılığı bütünüyle reddedilmemektedir. Nitekim Batılı ülkelerin pek çoğunun askeri eğitim sistemlerinde iç güvenliğe ilişkin kullanılma halleri kapsamakta ve dahası polis gücünün yeterli olmadığı hallerde silahlı kuvvetlerin kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır.

Soğuk Savaş sonrasında, sivil otoriteyi geniş katımlı kitle hareketleri ve/veya kitlesel protestolar yoluyla anayasada öngörülen usul ve süre öncesinde görevini bırakmaya zorlayan gelişmelere; Mısır, Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan vb. örneklerinde de görüldüğü üzere, sıkça rastlanmaktadır. Demokratik süreçleri kesintiye uğratan bu türden müdahaleler, sivil-asker ilişkilerini derinden etkileyen ve paradigmayı değiştirmeye aday yeni gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle izleyen bölümde, toplumsal hareketlerin genelde sivil-asker ilişkileri özelde de Türk sivil-asker ilişkileri üzerine etkileri tartışılmıştır.

2. Toplumsal Hareketlerin Sivil-Asker İlişkileri Üzerine Etkileri

Çalışma sorunsalını daha iyi anlayabilmek için öncelikle, askerlerin toplumsal hareketler karşısındaki davranış kalıplarını analiz etmekte yarar vardır. Bu çerçevede konu ele alındığında, Huntington gibi pek çok araştırmacı -Moritz Janowitz, Eric Nordlinger, Peter Feaver, David Pion Berlin, Harold Trinkunas- silahlı kuvvetlerin, öğrenci eylemleri ve işçi grevlerinin yanında yer almaması halini, demokratik ve sivil kontrolün varlığına dair önemli bir gösterge olarak kabul etmektedir. Adı geçenler, sıkça tekrarlanan askeri müdahalelere maruz kalan toplumlarda, askerlerin siyasal ve toplumsal gelişmelere bigâne kalarak kışlalarından çıkmama halinin demokratik konsolidasyonun önemli bir göstergesi olarak algılandığını, ancak tam da bu algının tersine, bu durumun demokratik süreçleri kesintiye uğratacak büyüklükte gelişmelere yol açabileceğini de değerlendirmektedirler (Pion-Berlin ve Trinkunas, 2009: 6). Pion-Berlin ve Trinkunas'a göre, askerlerin siyasi otorite emirleri hilafına, kışlalarını terk etmemeleri hali, sivil kontrol prensiplerinin çok açık bir biçimde ihlali anlamına gelmektedir (2009: 6-7). Zira Batılı sivil kontrol prensipleri ve buna ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler, askerlerin -açık bir biçimde, "hükümet karşıtı gösterilerde kışlalarında kalmasını, siyasi otoriteden gelen talep ve istekler ölçü ve doğrultusunda gösterilere müdahale etmesini" (Pion-Berlin ve Trinkunas, 2009: 6-7) öngörmektedir.

Daha açık bir ifade ile Pion Berlin ve Trinkunas (2009: 27-28), askerlerin anayasal krizlerde siyasi otorite emirleri hilafına, kışlalarında kalarak hükümet karşıtı gösterilere müdahale etmemesinin sivil-asker ilişkileri

bakımından iki kötü ve tehlikeli emsal yaratacağını değerlendirmektedir. Bunlardan ilki, genel geçer sivil kontrol prensiplerine olan inancın zayıflaması; ikincisi ise, siyasi rejimi değiştirmek isteyen tüm sivil isyancıları cesaretlendirmesidir. Latin Amerika örnekleri göstermektedir ki, silahlı bir müdahaleye maruz kalmayan sivil isyancılar basit sokak taktikleriyle bile siyasi otoriteyi yerinden edebilmektedir. Bu yüzden sivil hükümetler, mutlak suretle, güven duyabilecekleri ve gerektiğinde hükümet karşıtı gösterilerde kullanabilecekleri bir güvenlik gücünü tesis etmek zorundadırlar. Adı geçenler ayrıca askerlerin kışlada kalarak siyasi otorite emirlerini savsaklamalarının bir takım faydalı sonuçlara yol açtığını da belirtmektedir. Bunlardan ilki, iç güvenlik görevlerinde özellikle de toplu kitlesel gösterilerde hangi güvenlik güçlerinin, hangi esaslar dâhilinde kullanılacağını açıkça belirlendiği yazılı angajman kurallarının tesisine yol açmasıdır.⁶ İkincisi de, siyasi otoriteyi daha geniş çaplı bir halk desteği sağlamaya yönelik yeni düzenlemelere, muhalefetle ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapmaya yöneltme potansiyeli taşımasıdır (2009: 27-28).

Buna karşın, Andrew Scobel (2003), askerlerin geniş çaplı kitlesel hareketler vukuunda siyasi otorite hilafına kışlalarında kalmalarının hem büyük çapta kitlesel ölümleri önleyeceği hem de demokratik gelişime katkı sağlayabileceğini düşünmektedir. Hatırlanacağı üzere, 1989 Tiananmen Meydanı Olayları⁷ örneğinde olduğu gibi ordunun geniş çaplı kitlesel olaylara müdahalesi sonucu pek çok sivil yaşamını yitirmiştir. Ancak bu olayda da, 4 Haziran öncesinde, meydana müdahale ile görevlendirilen Çin askeri birliklerinden 110 subay ve 1400 asker emirlere uymayacağını ifade etmiş ve askeri ceza hükümlerine tabi tutulmuştur. Scobel'e göre, “eğer askerlerin çoğunluğu meydanda toplanan halka silah çekmeyi reddetse idi sadece yüzlerce masum insanın ölümüne mani olunmakla kalınmayıp

---

⁶ Pion Berlin ve Trinkunas (2009) angajman kurallarının, asker ve sivil savunma uzmanlarının müşterek çalışmasıyla hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek derecede açık ve kamuoyu tarafından da kabul görececek bir biçimde yapılmasının önemine dikkat çekmektedir.

⁷ Çin'de "4 Haziran olayları" olarak bilinen kanlı olaylarda, Pekin'deki Tiananmen Meydanı'nda öğrencilerin reform talebiyle sürdürdükleri eylemlere ordu sert bir biçimde müdahale etmiş ve olayların sonucunda, Çinli öğrenci örgütleri ve Çin Kızılhaç'ına göre, 2000-3000 kişinin yaşamını yitirdiği öne sürülmüştür.

demokratik reform beklentisi içinde olanları hayal kırıklığına uğratan bir gelişmenin önüne geçilmiş olunacaktır” (2003: 87).

Pion-Berlin ve Trinkunas ayrıca, askerlerin anayasal krizlerde kışlalarında kalmayı en emniyetli hal tarzı olarak görme eğiliminde olduklarını da öne sürmektedir. Adı geçenlere göre bunun önde gelen nedeni, kurumsal çıkarlarını koruma refleksidir (2009: 6). Pion-Berlin ve Trinkunas (2009: 7), orduların kurumsal çıkarlarını koruma refleksinin dört farklı biçimde ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Bunlar; materyal çıkarlar, kariyer hevesleri, kurumsal şöhret ve grup dayanışmasıdır. Orduların kurumsal çıkarlarını koruma reflekslerini her şeyin üstünde gördüklerine dair yargı, Huntington (1957), Nordlinger (1977), Bengt Abrahamson (1972) gibi pek çok araştırmacı tarafından da paylaşılmaktadır. Bu araştırmacılara göre askerler, kendi maaş ve özlük hakları ölçüsünde ve hatta daha fazlasıyla kurumun teçhizat, eğitim, modernizasyon vb. konulardaki bütçe akışının kesintiye uğramamasını, personelini koruyucu yasal koruma/istisnaların mevcudiyetini, ziyadesiyle önemsemektedir. Keza askerlerin çıkar ve beklentileri içinde belki de en önemlileri; emir komuta sistemi/birliği, rütbe hiyerarşisi, kurumsal otonomi, siyasal istikrarsızlık hallerinde kurumsal dayanışmanın korunması ve komuta kontrol sisteminin zarar görmemesi vb. beklentilerdir. Ayrıca, günümüzün toplu kitlesel olaylarının karakteristiklerine bakıldığında, hükümet karşıtı büyük çaplı kitlesel gösterilerde askerın kışlasından çıkmasının güç mukayesesi bakımından beklenen sonucu vermemesi olasılığı yüksek bir durumdur. Keza askerler, eğer hükümeti desteklemek üzere kışlaları terk etmeleri ciddi sivil kayıplara, kurumsal itibar kaybına yol açacaksa, büyük bir olasılıkla müdahale etmeme yönünde bir tavır sergileyebilmektedir. Hatta askerlerin, beklenen sonucu tesis etmenin ancak aşırı ve orantısız güç kullanımıyla mümkün olabileceği ve bunun sonucunda da korkunç toplumsal ve sosyolojik sonuçların ortaya çıkabileceği yönünde bir iç değerlendirmeye bağlı olarak siyasi otorite emirleri hilafına kışlalarını terk etmemesi de ihtimal dâhilindedir.

Özetle, bütün bu mülahazalar ışığında, hükümet karşıtı geniş çaplı kitlesel hareketler vukuunda, en azından kurumsal bütünlük ve dayanışmayı korumak, personeli arasındaki olası çatışma ihtimallerini bertaraf etmek adına, kışlalarını terk etmeyerek gelişmelere müdahale etmemeyi tercih

etmeleri, askerler açısından olasılığı en yüksek hal tarzı olarak görünmektedir. Böylesi bir olasılık, siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşların kahir ekseriyetinin uzlaşısı ile güvenlik güçlerinin kullanımına ilişkin yeni bir kurallar dizini oluşturmasını zorunlu kılmaktadır. Böyle bir uzlaşısı, ayrıca, Türkiye gibi adı askeri darbelerle anılan ülkeler için, sağlıklı işleyecek ve geri dönüşlü olmayacak bir sivil-asker ilişki modelinin kurulması açısından da zorunludur. Bu nedenle izleyen alt bölümde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının analizine yer verilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının daha iyi anlaşılabilmesi için vatandaşların gerek siyasal yaşam içindeki davranış kalıpları gerekse de askeriyle ilişkileri de bu inceleme kapsamına dâhil edilmiştir.

2.1. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının analizi

Bir önce verilen alt bölümdeki analizler, askerlerin anayasal krizlerde ve/veya hükümet karşıtı toplu hareketler vukuunda, kışkalarını terk etmeyerek gelişmelere müdahale etmemeyi tercih edebileceklerini işaret etmiştir. Türk sivil-asker ilişkilerinin genel karakteristikleri, kurumsal çıkarlarını koruma reflekslerinin yanı sıra, özellikle de Türk askerlerinde yerleşik kültür kalıpları da dikkate alındığında bu varsayım Türk Silahlı Kuvvetleri için de geçerli olabilecektir. Nitekim 15 Temmuz 2016 başarısız darbe girişimine, Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'ne mensup askerler dışında ordunun büyük çoğunluğu iştirak etmemiştir. 15 Temmuz 2016 gelişmeleri açıkça göstermiştir ki, halkına silah doğrultan bir silahlı güç imajı, ordularda uzun süre telafisi mümkün olmayacak itibar kayıplarına yol açmaktadır. Ancak Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarının 15 Temmuz başarısız darbe girişimi sırasındaki tavrı, bir bakıma, anayasal krizler ve/veya hükümet karşıtı toplu hareketler vukuundaki davranış kalıplarını açık biçimde kestirebilmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle, askerlerin bu türden toplu hareketler vukuundaki muhtemel hareket tarzlarının tespiti için, toplu hareketlerin Türk siyasal yaşamındaki tarihsel tezahürlerine ve geçmiş dönemdeki sivil-asker ve vatandaş ilişkilerine dikkatlice göz atmakta yarar vardır.

Esasen, toplu hareketlerin gücünün -kalabalıkların gücünün-, potansiyel bir kurucu güç olarak, tarihin çeşitli dönemlerinde kimi zaman düzensiz ve kendiliğinden; kimi zaman da örgütlü bir biçimde Türk siyasal yaşamını etkilediğini söylemek olanaklıdır. Ayrıca Türk vatandaşlarının Türk siyasal yaşamındaki etkisinin, önemli kırılma dönemlerinde, özellikle de askeri müdahale dönemlerinde, ortaya çıktığı ve hâkim, siyasal elitlerin, otoritenin ve yerleştirilmeye çalışılan kültürel kodların tersine davranışlar gösterdiği de söylenebilir.

Türk toplumu, 15 Temmuz 2016'da ordu içine sızmış ve FETÖ mensupları tarafından gerçekleştirilen teşebbüs dışında, askeri müdahalelere karşı açık bir tavır almamıştır. Ancak ilginç bir biçimde, darbeler sonrasındaki otorite talep ve dayatmalarına da destek vermemiştir. Bu bağlamda, örneğin 1960 darbesine⁸ karşı belirgin bir karşı çıkış göstermemesine rağmen, darbenin failleri arasında gördüğü CHP'nin, 1957 seçimlerinde artırdığı oylarını, 1965 seçimlerinde düşürmüş ve darbeyle devrilen siyasal harekete net ve açık bir destek vermiştir. 12 Mart muhtırası⁹ ile istifaya zorlanan Adalet Partisi, muhtırayı izleyen ilk seçimlerde bütün baskılara rağmen Cumhuriyet Halk Partisi'nin sadece üç puan gerisinde kalmıştır (% 29,82)¹⁰. Keza 1980 darbesine ve 1982 Anayasası'na, kayda değer bir destek veren vatandaşlar¹¹, 1983 seçim sürecinde askeri yönetimin çok açık bir biçimde desteklediği Milliyetçi Demokrasi Partisi yerine, darbeyle devrilen siyasal düşüncenin devamı iddiasıyla ortaya çıkan Anavatan

⁸ *Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk askeri müdahale 27 Mayıs 1960 yılında ordu içerisindeki bir grup cuntacı subay tarafından yapılmış, sonrasında dönemin Başbakanı Adnan Menderes ve iki bakan idam edilmiştir.*

⁹ *2 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri komutanı Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri komutanı Muhsin Batur'un imzasıyla Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bir muhtıra vererek hükümetin istifaya zorlandığı askeri müdahaledir.*

¹⁰ *1973 Genel seçimlerinde, CHP'nin başındaki Bülent Ecevit'in karizmasının da bu sonuçta etkili olduğu söylenebilir. CHP seçimden birinci parti olarak çıkmasına rağmen seçim sonrasında sekiz partinin katıldığı seçimde gelecek yıllarda sıkça tekrarlanacağı üzere koalisyon hükümeti kuruldu. AP-MHP-MSP koalisyonu "Milliyetçi Cephe" (MC) olarak adlandırıldı. Sonrasında ise 1. MC Hükümeti olarak tarihe geçti.*

¹¹ *1982 Anayasası, 1.626.431 "ret" (% 8.63) oyuyla karşılık, 17.215.559 "kabul" (% 91.37) oyuyla kabul edilmiştir.*

Partisi'ni desteklemiştir. Benzer biçimde, 28 Şubat 1997¹² ve 28 Nisan 2007'de¹³ yaşanan gelişmelere belirgin bir karşıtlık tepkisi vermeyen vatandaşlar her iki müdahalenin de hedefi durumundaki siyasal düşüncüyü, bu müdahaleler sonrasında giderek artan bir biçimde, verdikleri oylarla, desteklemiş ve iktidara taşımıştır.

15 Temmuz başarısız darbe girişimine değin, Türk vatandaşlarının askerî müdahaleler karşısındaki 'destekleyici' bir tutum sergilediği öne sürülebilir. Ancak vatandaşların bu tavrının; toplumsal dönüşümlere etkin olarak katılma imkânlarının daraltılmış olması nedeniyle, siyasal yaşamda karşılaştığı sorunlar için soyut ve düşünsel çözümler üretmek yerine, pragmatik çözümleri tercih etmesinden kaynaklandığını söylemek de olanaklıdır. Ayrıca Türk toplumunun; siyasal örgütlenmelere, aydınlar ve bürokratlar ölçüsünde bağlılık gösteren ve değişmeyen bir tutum içerisinde olmadığı, darbelere ilişkin tavrının da sözü edilen pragmatik tutumla uyumlu bir biçimde ortaya çıktığı da söylenebilir. Kurtuluş Kayalı, vatandaşların askerî müdahalelere ve sonrasında siyasete ilişkin davranışlarını, "hem siyaseten bağnazlaşmayarak daha objektif davranabildiklerinden hem de kendilerini diğerlerine benzer biçimde, 'devleti kurtarma' amacıyla yükümlü görmediklerinden böyle davrandıkları" (2005: 202) şeklinde açıklamaktadır. Aydınlara ve bürokratlara nispetle daha esnek özellikler gösteren siyasal refleksleri doğrultusunda vatandaşların bu davranışlarını, Kayalı'ya (2005) benzer biçimde yorumlayabilmek de olanaklıdır.

Esasen Türkiye'ye ilişkin tarihsel ve kültürel bağlam ile vatandaş davranışları dikkatle incelendiğinde, vatandaşların sivil-asker ilişkileri

---

¹² *Necmettin Erbakan'ın başbakan, Tansu Çiller'in dışişleri bakanı olduğu 28 Şubat 1997'de olağanüstü toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nun, açıklanan kararlarla başlayan ve irticaya karşı, ordu ve bürokrasi merkezli bir süreçtir. Necmettin Erbakan, 18 Haziran'da başbakanlıktan istifa etmiş ve sonrasında da Refah Partisi kapatılmıştır. Türkiye siyasi tarihine geçen bu kararlar ve bu kararların uygulanması sırasında siyasi, idari, hukuki ve toplumsal alanlarda yaşanan değişimler, post-modern darbe olarak da adlandırılmıştır.*

¹³ *Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanlığı'nın Cumhurbaşkanlığı seçimi dolayısı ile 27 Nisan 2007 tarihinde gece saat 23.20'de lâiklikle ilgili bir basın açıklaması yapılmıştır. Türkiye kamuoyunda hâkim olan görüş, bu basın açıklamasının, hükümeti yerinden etmeye yönelik bir "e-muhtıra" olduğu yönündedir.*

meselesinin göz ardı edilemeyecek bir muhatabı olduğu ve olmaya da devam edeceği görülecektir. Ersel Aydınli'ya göre, bunun en önde gelen nedeni, “vatandaşlar bütün tarihsel süreç boyunca devletin temsiliyle özdeşleştirdiği askeriye ile bir tür sembiyotik ilişki içinde bulunurken, seçilmiş temsilcileriyle oldukça kırılğan bir ilişki biçimi geliştirmesidir” (2009: 581). Tarihsel sürece bu anlayışla bakıldığında, vatandaşların gücünün pek çok örnekte ama özellikle de Türk siyasal yaşamında sivil-asker ilişkilerine ilişkin çerçeveyi çizmede kuşatıcı roller üstlendiği ve üstlenmeye devam edeceği görülmektedir. Dahası vatandaşların siyasal yaşama etkin bir biçimde müdahil olduğu dönemlerin hemen sonrasında, sivil ve askeri elitler ile vatandaşlar arasında geniş çaplı bir uzlaşımın sağlandığı söylenebilir. Tarihsel sürecin herhangi bir döneminde siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar arasında, bir uzlaşım/uzlaşmazlık bulunması halinin, askeri darbeleri teşvik etmede de caydırmada da etkili olabildiği, 15 Temmuz 2016 da dâhil pek çok örnekte kendini göstermiştir. Kısacası, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları -15 Temmuz 2016 dâhil pek çok geçmiş örnekte görüldüğü üzere- askeri müdahaleleri caydırmada da etkili olabilmektedir. Dahası, Nilüfer Narlı'ya göre, sivil-asker ilişkilerindeki kurumsal değişim ve düzenlemeler, hem askeriye'nin hem de vatandaşların bakış biçimlerini önemli ölçüde değiştirmektedir. Narlı, bu değişimdeki anahtar sözcüğü “şeffaflık” olarak görmektedir (Narlı'dan aktaran Faltas ve Jansen, 2006: 18).

Aydınli'nın (2009: 581) veri olarak kabul ettiği üçlü ilişki biçiminin (siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar) asıl tayin edicisi konumundaki vatandaşın, diğerleriyle kurduğu ilişkide; 2000'li yılların başından itibaren asker lehine üstünlüğün, siyasi otorite lehine değiştiğini ve orduya ilişkin güvenin ise bu süreçte giderek azaldığını söylemek olanaklıdır. En son olarak da, 15 Temmuz 2016'da orduya sızmış FETÖ mensuplarının kanlı darbe teşebbüsü sonrasında siyasi otoriteye duyulan güven zirve yapmış, buna mukabil Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kurumsal itibarı dibe vurmuştur (IKON, 2016) denebilir.¹⁴ Esasen Türkiye'nin siyasal geçmişinde orduya

¹⁴ 15 Temmuz FETO'nun darbe teşebbüsü sonrası gelişmeleri başlıklarla vatandaşa soran İkon Araştırma verilerine göre, TSK'ya duyulan güven % 14,3 düzeyine düşmüştür.

ilişkin güven algısı ve ordunun itibarının daha önce de çeşitli dönemlerde ciddi biçimde aşındığı söylenebilir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde orduya ilişkin güven algısı, 1960 öncesinde ise askerlerin toplum nezdindeki saygınlığı, önemli ölçüde zedelenmiştir. Yalçın Küçük'e göre (2009), TSK mensuplarının aylık gelirleri sürekli düşürülmüş, düşük gelir düzeyinden ötürü subaylara 'gazozcu' yakıştırması yapılmaya başlanmıştır. Küçük (2009) ayrıca pek çok yorumcu ve siyasetçinin Menderes'in 27 Mayıs'ta düşürülmesinde Türk subaylarına, bu kadar ağır olan 'gazozcu' sözcüğünü lâıyk görmesinin etkili olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Ancak darbeyi izleyen dönemde ordunun halk nezdindeki saygınlığı ve kadim güven ilişkisi yeniden devşirilebilmiştir.

Yukarıda özetlenen sivil-asker ve vatandaş ilişkileri konulu tarihsel gelişimin ortaya çıkardığı bir diğer gerçek de; Türkiye'de siyasal sürecin - kırılmalara rağmen- otoriterlikten demokratikleşmeye evrilen ve bu yöndeki ivmesini salt, üst yapı dinamiklerinden değil, vatandaştaki özgürleşme taleplerinden alan bir yönü olduğu gerçeğidir. Klasik sivil-asker ilişkileri paradigmasının öngörü ve kabullerinin aksine, demokratikleşme dinamiğinin yeni aktörü, ne siyasi otorite ne de askeri liderlik olacaktır. Bu nedenle, Türk sivil-asker ilişkileri ve demokratik gözetim konulu analizler ile düzenlemelerin, seçilmiş siyasi otorite, askerler ve vatandaşları birbiriyle yakın biçimde ilişkili kılan çok sayıda faktörün bir arada gözetilmesi suretiyle yapılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda, toplu kitlesel hareketlerden hangisinin neye karşılık geldiğinin¹⁵ kuşkuya yer vermeyecek bir biçimde saptanması ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasalı değiştirme olasılığı yüksek, toplu kitlesel hareketler karşısındaki standart harekât tarzlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu türden düzenlemeler yapılırken Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle izleyen bölümde Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristiklerinin sorunsal üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

---

¹⁵ Öğrenci boykotları, işçi hareketleri, kadın hareketleri, çevre bilim hareketleri, LGBT hareketleri, kalkışmalar, ayaklanmalar, isyanlar, vb.

2.2. Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristiklerinin sorunsal üzerindeki etkileri

Huntington ve O'na alternatif kuramcılarının analiz çerçevelerinin özünde, sivil-asker ilişkilerini bir tür strateji oyunu ve aktörlerini de, sivil elitler ile askerler olarak kabul eden bir anlayış vardır. Bu anlayışın, Türkiye'deki sivil-asker ilişkilerini değerlendirme çerçevesine önemli etkileri olduğu görülmektedir. Taraflar, sivil-asker ilişkilerinde bir mutabakatın gerekliliğine inanırken, bu mutabakatı, 'sivil ve askeri liderler arasında cereyan eden bir tür strateji oyununun gerekli kıldığı hal' gibi algılamaktadırlar. Bu anlayış, liberal-demokratik sivil-asker ilişkilerindeki, vatandaşların yetkiyi seçilmiş siyasi otoriteye devrettiği gibi bir argümanla desteklenmektedir. Böylelikle bozuk giden sivil-asker ilişkilerinin önde gelen, hatta tek mağdurunun, siyasi otoriteler olduğu gibi kesin bir yargıya ulaşılmaktadır.

Oysaki Batılı sivil-asker ilişkileri kuramlarının üzerinden örneklendirildiği ABD için dahi bu böyle olmamıştır. 15 Temmuz 2016'da meydana gelen başarısız darbe girişimi sonrasında, kanun hükmünde kararname yoluyla hayata geçirilen siyasi kontrol düzenlemeleri, içerdiği kontrol, denetim ve cezalandırma unsurları nedeniyle, Feaver'ın (1993), ekonomi jargonundan ödünç aldığı asil-vekil modelinin öngördüğü tedbirlerle uyumaktadır. Hatırlanacağı üzere Feaver'ın modeli, rasyonel seçimi önceleyen ve sivil-asker ilişkilerini sadece iki aktörün etkileşimi üzerinden kuran soyut bir modellemedir. Bu modelleme de, vatandaşları soyut bir yurttaşlık kavramı içine hapsedmekte ve böylece karmaşık bir ilişkiye ilişkin bütün bilgilene kanallarını kapalı tutan bir anlayışı meşrulaştırmaktadır. Oysaki ABD'nin de Türkiye'nin de vatandaşları, sadece siyasi otorite ile askeri liderlik arasında oynanan, 'stratejik' bir oyunun ve onun kurallarının soyutlaştırdığı bireyler değildir. Askeriyenin biçimlenişi ve askerliğin gerektirdiği uygulamalar, gerçek vatandaşların ve gerçekten onların içerisinde buldukları gündelik yaşamın pratiklerini biçimlendirmektedir.

2000'li yılların başına kadar, Türkiye'ye özgü sivil-asker ilişki biçimini Batılı örneklerden ayıran en önemli etken, 'vatandaşların askerlerle kadim bir güven ilişkisi kuruyorken, kendi seçtikleri siyasi otoriteyle oldukça

kırılğan bir ilişki biçimi geliştirmesi' olmuştur. Bu durumu açıklamaya matuf pek çok izah biçimi geliştirilebilmiştir. Bu kapsamda, 'Osmanlı-Türk geleneğindeki hâkim patriarkal anlayış', bu durumu açıklayıcı en güçlü argüman olarak öne çıkarılmıştır (İnalçık 1964, Karpat 2010). Narlı'ya göre, 2000'li yıllarda yaşanan sivil-asker ilişkilerindeki kurumsal değişim ve düzenlemeler, hem askeriye'nin hem de vatandaşların bakış biçimlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Narlı, bu değişimdeki anahtar sözcüğü 'şeffaflık' olarak görmektedir. Narlı'ya göre IMF ve AB'nin yönlendirmeleri ile içerideki sosyalizasyon süreçleri, sivil-asker ilişkileri alanını bir ölçüde şeffaflaştırmıştır. Ancak bu aşamada sağlanan açıklık düzeyi yeterli değildir (Narlı'dan aktaran Faltas ve Jansen, 2006: 18). Bu bağlamda, içine kapanan, kendi içerisinde farklı bir grup bilinci geliştiren ve diyalog kapılarını kapatan bir ordu yapısının, sivillerle askerler arasındaki uzlaşmazlıkları derinleştirebilme ve sivil-asker ilişkilerini sağlıklı bir yapıya dönüştürebilme potansiyeli vardır. Sağlıklı bir ilişki biçiminin yolu, askerler arasındaki diyalog kanallarının genişletilmesinden geçmektedir. Ancak bundan kasıt, Genelkurmay ile siyasi otorite arasında veya taşradaki mülki erkân ile komutanlar arasında gelişecek bir uzlaşma plâtfomu gayreti değildir. Mehmet Ali Birand da aşağıdaki ifadeleriyle, iletişim eksikliğinin önemine dikkat çekmiştir:

55 Milyonluk Türkiye'deki bazı sorunların çözülebilmesi için, 70 bin kişilik subay kesiminin belirli uzlaşılara varması, özverilerde bulunması gerekmez mi? Bu uzlaşma son yıllarda giderek artmaya başlayan diyalogsuzluğun önüne geçilmesi ve ordunun içine kapanıklıktan kurtulup bu diyalogu körüklemesiyle... Kendi köşesinden, saygılı, ancak mesafeli duran taraflar arasında tartışmak dahi henüz olanaksızdır (Birand, 1986: 495).

Türk toplumunun demokrasiye ilişkin algılarıyla ilgili araştırmalar, vatandaşların otoriterlikten demokrasiye doğru yol alan ivmeyi olumluluklarına dair güçlü göstergeleri içermektedir. Ayrıca tarihsel süreç dikkatli bir biçimde incelendiğinde, zaman zaman aydınlarca da destek bulan; 'sınırlı özgürlük' tavrına karşın vatandaşların, 1923'ten günümüze değin, giderek daha fazla belirginleşen özgürlükçü tavrının, nispeten, istikrarlı bir çizgi izlediği söylenebilir. 1950, 1961, 1965 ve 1978 seçimlerindeki seçmen davranışları, vatandaşların özgürlükleri sınırlayan siyasi hareketlere karşı istikrarlı bir duruş sergilediğinin açık

göstergeleridir. Daha da açık bir deyişle, 2000’li yılların başına değin Türk siyasal yaşamındaki kırılma noktalarının pek çoğunda vatandaşlar, dönemseller olarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği düşüncesiyle destek verdiği siyasal hareketlerin, özgürlükleri daraltmaya matuf siyasal yönelmelerini cezalandırmıştır denebilir. Keza aynı dönemde vatandaşların, toplumsal muhalefeti¹⁶ sınırlandırmaya ve siyasal iktidarları değiştirmeye yönelik seçmen davranışları sergilediğine de¹⁷ rastlanmaktadır.

Türkiye’nin tarihseller geçmişindeki sivil-asker ilişkilerine yönelik inceleme sonuçları, siyasal otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar arasındaki uzlaş/uzlaşmazlıkların askeri darbeleri teşvik etmede de caydırmada da etkili olduğunu göstermektedir. Tarihseller süreçle ilgili incelemelerden elde edilen verilerle de desteklenen vatandaştaki özgürleşme talebinin, tüm siyasal yaşamı ve özellikle Türk sivil-asker ilişkilerini derinden etkileyebil(eceği)diği aşikârdır. Türk toplumundaki yaygın demokrasi talebi, sivil-asker ilişkilerinin vatandaşın onaylayacağı bir mutabakat zaptı çerçevesinde kurulabilmesinin imkân dâhilinde olduğunu düşündürmektedir. Böylesi bir mutabakat zaptı bir bütün olarak Türk sivil-asker ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiğine ışık tutmanın yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetleri’nin hükümet karşıtı olası gösterilerdeki davranış biçimlerine ilişkin ortak bir doğrultunun tespitine de imkân verebilecektir.

SONUÇ

Pion Berlin ve Trinkunas’ın (2009) Latin Amerika örneklerine başvurarak yaptığı analizler, sivil-asker ilişkilerine ilişkin paradigmanın tadilat ihtiyacını işaret etmenin yanı sıra Latin Amerika örneklerindeki benzer gelişmelere muhatap olmayan ülkelerdeki sivil-asker ilişkileri düzenlemelerinde de ışık tutabilecek unsurlar içermektedir. Bu analizler

---

¹⁶ *Kastedilen sadece muhalefette yer alan siyasal parti ve örgütlenmeler değildir. Siyaset sahnesinde yer almayan muhalif düşünce ve hareketleri de kapsayan bir çerçeveden söz edilmektedir.*

¹⁷ *Vatandaşın 1930 yerel seçimlerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası’na, 1946 Seçimlerinde Demokrat Parti’ye gösterdiği teveccüh ile CHP’nin 1957’deki oranı yakalayamadığı 1961 Seçimleri, 1978 Seçimleri ve 1987 Referandumundaki oy verme davranışları, bu tespiti doğrular mahiyettedir.*

ayrıca sivil-asker ilişkileri meselesine vatandaşların katılımının ne derece elzem olduğunu göstermesi bakımından da ilginçtir. Türkiye’de 15 -16 Temmuz 2016’da yaşanan menfur gelişmeler, güvenlik sektöründe köklü değişimler yapılmasının gerekliliğini, çok ama çok açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bunlardan en öncelikli olanı da, jandarma, istihbarat ve polisi de içermek üzere, bir bütün olarak güvenlik sektörünün demokratik gözetim normlarıyla uyumlu bir biçimde kullanılmasına ilişkin yeni bir kurallar manzumesi oluşturulmasıdır. Konuya ilişkin düzenlemeler, mutlak suretle, asker ve sivil savunma uzmanlarının müşterek çalışmasıyla ve hiçbir kuşkuya yer vermeyecek derecede açık ve kamuoyu tarafından da kabul görececek bir biçimde yapılmasının yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

15 Temmuz 2016 tarihinde FETÖ mensupları tarafından girişilen darbe kalkışması, birçok diğer nedenin yanı sıra bir darbe girişiminin, komuta kademesinin üstü tarafından desteklenmemesi halinde başarı şansının çok düşük olduğunu göstermiştir. Başlı başına bu durum bile, Doğan Akyaz’ın (2002) Türk Silahlı Kuvvetleri’nin tarihsel süreç içerisinde gerçekleştirdiği cuntalaşmayı önleyici düzenlemeler sonrasında, büyük ölçüde, komuta kademesinin en üstü tarafından kontrol edilebilir bir kurum olma özellikleri kazandığına işaret etmektedir. Ancak bu durum bizi; siyasi otorite ile komuta kademesinin üst düzeyleri arasında sağlanacak bir mutabakat sonucu yapılacak yasal ve kurumsal düzenlemelerin askeri darbeleri engelleyebileceği gibi çok gerçekçi olmayan bir sonuca sürükleyebilir. Tarihsel süreçte darbeleri önleme maksadına yönelik olarak alelacele ve vatandaş görüşlerine başvurmaksızın gerçekleştirilen pek çok siyasi kontrol düzenlemesi mevcuttur.¹⁸ Böylesi düzenlemelerin geçmişte sınırlı

---

¹⁸ Örneğin, 1923 sonrasında Askerî Ceza Kanunu’nun 148’inci maddesiyle ordu mensuplarının açıktan siyasi konuşma yapması, siyasi nitelikli bildiri hazırlaması, imzalaması veya basına yollaması suç addedilmiştir. 4 Aralık 1940 ve 2/14780 sayılı kararname ile örfî idare komutanlıklarının alacakları kararları doğrudan uygulama yetkileri kaldırılarak, bu kararları ancak mahallî zabıta eliyle uygulayabilecekleri kararlaştırılmış ve ayrıca seçim kanunu; bütün subayları, askerleri ve harp okulu öğrencilerini oy kullanma hakkından yoksun bırakacak şekilde değiştirilmiştir. Çakmak’ın 1944 yılındaki emekliliğini müteakip Genelkurmay Başkanlığı; önce Başbakan’a, daha sonra 1949’da MSB’ye bağlanmıştır. 1950’de güvenoyu alan Menderes Hükümeti, güvenoyu almasından yaklaşık bir ay sonra, - askerî darbe endişeleri nedeniyle- toplam 15 general ve 150 albayı emekliye sevk etmiştir. 27 Mayıs Darbesi’ni takiben, ordu içinde geniş çaplı bir tasfiye hareketine girişilmiştir. Bu kapsamda hükümet

ölçüde bir darbe önleme işlevi görebildiği ancak istikrarlı ve sağlıklı bir sivil-asker ilişki biçiminin tesisini garanti etmediği, gelecekte de etmeyeceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Demokratik sistemlerde esas olan, seçilmiş temsilcilerin seçtikleri dönem boyunca görevde kalmaları; görevlerini layıkıyla yapamadıkları durumda ise yine halkın oyuyla görevden uzaklaştırılmalarıdır. Bu bağlamda, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin demokratik kontrolünün önde gelen ve vazgeçilemeyecek hedefi, onu siyasi otoriteye, geri dönüşlere neden olmayacak bir biçimde bağlamaktır. Bu da ancak, yetki ve sorumluluk alanlarının mümkün olduğunca açık bir şekilde tarif edildiği bir sistematiği, uzlaşılar yoluyla hayata geçirerek başarılacak bir durumdur. Kuşkusuz, açık anayasal, yasal, yapısal ve kurumsal düzenlemelerin bu ilişkiyi tanzim etmedeki gücü tartışılmazdır. Ancak, 'demokrasiyi özümseyecek toplu bir siyasal kültür örüntüsünü yaratmanın gücü ve etkisi' en az bunlar kadar, hatta bunlardan da önemlidir. Narcis Serra (2011: 33), "orduların sivil denetime tabi olması kadar, askerleri denetleyen sivillerin ve polis örgütünün de demokratik sürece dâhil olması gereklidir" demektedir. Demokratik bir sistem için bu durum, olamazsa olmaz bir nitelik taşımaktadır.

15 Temmuz 2016 darbe kalkışması, Türkiye'nin, hem güvenlik güçlerinin kullanımına ilişkin yeni bir angajman kuralları seti oluşturmasını hem de siyasetteki bölünmüşlüğe son vermenin çarelerinin bulunması gerektiğini göstermiştir. Yeniden tesis edilecek angajman kurallarında, mutlak suretle; hangi silahlı güce, hangi durumlarda (kime karşı, nerede, ne zaman ve nasıl) ve hangi ölçekte müdahale etme izni verileceği, güç kullanımında hangi kısıtlamaların uygulanacağı, özellikle de silah kullanma yetkisinin uygulanma koşulları vb.nin, çok açık ve net bir biçimde belirtilmesi gerekmektedir. Böylece hiçbir kurum, kendi yetki alanı dışında bir faaliyette bulunamayacak ve iktidar zinciri ve silsilesi içinde bir çatışma yaşanmamış olacaktır. Ki böyle bir durum kuralların varlığı ve şeffaflığına, şeffaflık ise demokratik değer ve işleyişin daha da gelişmiş olmasına yol açacaktır.

---

yanlısı olarak kabul edilen 235'i general olmak üzere 5 bin civarında subay ve astsubay emekliye sevk edilmiştir. En kapsamlı düzenlemeler ise 2003-2007 yılları arasında AB Uyum Süreci çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA:

- ABRAHAMSON, Bengt (1972). **Military Professionalization and Political Power**, Sage Publications, Beverly Hills, CA, USA.
- AĞIRDİR, Bekir (2010). KONDA verileriyle “Kutuplaşmanın Fotoğrafi”, [www.konda.com.tr /tr/raporlar.php](http://www.konda.com.tr/tr/raporlar.php) (Erişim Tarihi: 29.06.2018).
- AKÇA, İsmet (2010). **Türkiye’de Askerî-İktisadî Yapı: Durum, Sorunlar Çözümler**, TESEV Yayınları Demokratikleşme programı Siyasa Raporları Serisi, Güvenlik Sektörü. No: 2.
- AKYAZ, Doğan (2002). **Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AKYOL, Taha (1996). **Medine’den Lozan’a**, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- ATİYAS, İzak (2000). "Rekabet Politikasının İktisadi Temelleri Üzerine Düşünceler, **Rekabet Dergisi**, Sayı:1, s. 24-45.
- AYDINLI, Ersel, “A Paradigmatic Shift for the Turkish General and an End to the Coup Era in Turkey”, *the Middle East Journal*, 63, (6), 2009 pp. 581-596.
- BENLİSOY, Foti (2010). "İsmet Akça ile Mülakat: Neo-liberal Militarizme Karşı Siyasetin Toplumsallaşması", **Yeniyol Mayıs 2010 Yazı Arşivi**, <http://www.yeniyol.org/2010/05/>, (Erişim Tarihi: 21.07.2018).
- BENLİSOY, Foti (2011). “Anti Militarizm Sivilleşmeden mi İbarettir?”, **Biamag Cumartesi Arşivi**, <http://bianet.org/biamag/siyaset/133465antimililitarizm-sivillesmeden-mi-ibaret> (Erişim Tarihi: 24.07.2018).
- BİRAND, Mehmet Ali (1986), **Emret Komutanım**, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- BERLE, Adolf A. and Gardiner Coilt Means (1932). **The Modern Corporation and Private Property**, The Mac-Millan Company, New York.
- DESCH, Michael (2001). **Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

FALTAS, Sami and Sander Jansen (eds.) (2006) *Governance and the Military: Perspective for Change in Turkey*. Groningen: Center for European Security Studies.

FEAVER, Peter (1993). **Armed Servants: Agency**, Harvard University Press, www.army.forces.gc.ca/caj/documents/vol_08/iss_3/CAJ_vol8.3_16_e.pdf (Erişim Tarihi: 23.07.2018).

FEAVER, Peter (1998). “Crisis as Shirking: An Agency Theory Explanation of the Souring of American Civil-Military Relations”, **Armed Forces and Society**, 24(3): pp. 407-434.

GOODPASTER, Andrew J. & Huntington, Samuel (1977), **Civil-Military Relations**, University of Nebraska Press, Omaha: American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C.

HUNTINGTON, Samuel (1957), **The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil Military Relations**, Harvard University Press, Cambridge, MA.

HUNTINGTON, Samuel (1968). **Political Order in Changing Societies**, Yale University Press, New Haven.

İKON (2016), **15 Temmuz Sonrası Süreçte Yapılan Uygulamalara Seçmen Nasıl Bakıyor?**<http://www.ikonarastirma.com/Upload/iKON%20Arastirma%20Kamuoyu%20Arastirmasi.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.07.2018).

İNALCIK, Halil (1964). “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, **Türk Kültürü**, Sayı 22, Ankara

KARPAT, Kemal (2010). **Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul.

KAYALI, Kurtuluş (2005). **Ordu ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.

KÜÇÜK, Yalçın (2009). **Türk askerine gazozcu diyenler bugün GATA külli diyor**, <http://www.odatv.com/n.php?n=turk-askerine-azozcudiyenler-bugungatakulli diyor-1103091200> (Erişim Tarihi: 26.07.2018).

LE BON, Gustave (1997). **Kitleler Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul.

NORDLINGER, Eric (1977). **Soldiers in Politics: Military Coups and Governments**, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

ÖRS, Birsen (1996). **Türkiye’de Askerî Müdahaleler: Bir Açıklama Modeli**, Der Yayınları, İstanbul.

PION-BERLIN, David (1992). “Military Autonomy and Emerging Democracies in South America”, **Comparative Politics**, 25 (October 1992).

PION-BERLIN, David ve Harold Trinkunas (2009). **Military Shirking of Civilian Authorities During Crises in Democracies**, 21st World Congress of the International Political Science Association, Santiago, Chile, July 12-16, 2009.

SCOBEL, Andrew (2003). **China’s Use of Military Force: beyond the Great Wall and the Long March**, Cambridge University Press, Cambridge.

SERRA, Narcis (2011). **Demokratikleşme Sürecinde Ordu: Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Reformu Üzerine Düşünceler**, Çev. Şahika Tokel, İletişim Yayınları, İstanbul.

STEPHAN, Alfred (1973). “The New Professionalism of Internal Warfare and Military Role Expansion,” in **Authoritarian Brazil**, Yale University Press, New Haven,, pp.47–68.

TARROW, Sidney (2011). **Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics**, Cambridge Press, New York.

TDK, (2017), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.589716fa444e57.53422701 (Erişim Tarihi: 22.07.2018).

ULUÇAKAR, Mustafa (2013). **Türkiye’de Sivil-Asker İlişkileri ve Ordunun Demokratik Kontrolü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

VAGTS, Alfred (1959). **A History of Militarism: Civilian and Military**, Free Press, New York.

VALENZUELA, Arturo (2004). “Latin American Presidencies Interrupted,” **Journal of Democracy**, 15/4 (October 2004), s. 5-19.

VATAN GAZETESİ, (2012), **Darbe anketi**, 10 Mayıs 2012 Perşembe – 14,22, www.gazetevatan.com/darbe-anketi-449355-gundem (Erişim Tarihi: 27.07.2018).

WEBER, Max (1984), **Economy and Society**, University of California Press, California.

Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupa'sını Kurmak, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.